

BARÁTH BÉLA LEVENTE

VARGA ZSIGMOND TEOLÓGIA PROFESSZOR,
A DEBRECENI M. KIR. TISZA ISTVÁN-
TUDOMÁNYEGYETEM
1932/33. ÉVI RECTOR MAGNIFICUSA

ZSIGMOND VARGA, PROFESSOR OF THE HISTORY OF RELIGION, THE RECTOR MAGNIFICUS OF THE HUNGARIAN ROYAL ISTVÁN TISZA UNIVERSITY OF DEBRECEN DURING THE ACADEMIC YEAR 1933/1934. Several memorable events took place at the university during his time in office. The historical background of this was the fact that the political and social tensions caused by restrictive measures taken by the Hungarian government to fight the consequences of the Great Depression reached their peak in that academic year. There were several events that made the extraordinary actions of rector Zsigmond Varga necessary: the public debate on the policy of education aiming at the restructuring of the higher education threatened the university with losing one of its four faculties and the ongoing student revolts hindered the teaching and research activities for months. In addition to Varga's activity in the University administration, this study describes his work as an academic and as a scholar, and addresses his public activities outside of the university, too. It also offers a glimpse into his family life at a certain point of time. Referring to a memorial booklet written by Varga, his son, Zsigmond Varga jr., the young Reformed minister and promising biblical scholar is also remembered in this study. Varga jr. was a student of the University of Vienna, he was imprisoned by the Gestapo and he died a martyr's death in the concentration camp of Mauthausen-Gusen.

2016 augusztusában Marosdécsén a helyi református gyülekezet kopjafát és emléktáblát állított id. dr. Varga Zsigmond debreceni debreceni egyetemi tanár, rektor, a vallástörténeti tanszék alapítója születése 130., halála 60. évfordulója alkalmából.¹ A kettős évforduló kapcsán tanulmányomban önéletrajzi visszaemlékezései figyelembevételével áttekintően bemutatom a néhai tudós teológus pályafutását és szerteágazó irodalmi hagyatékát, majd kiemelem az egyik írását, mely hatásait tekintve különösen becsesnek bizonyult XX. századi református egyháztörténet írásunk szempontjából.²

¹ A címként választott idézet megegyezik a kettős évforduló kapcsán a marosdécsői református templom kertjében állított emléktáblán szereplővel. Forrása VARGA Zsigmond, *Mi az igazság? Válasz Zoványi Jenő akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténet írók 22–24. lapjain olvasható fejtegetéseire*, (Debrecen, 1943), 17. Ezen írásom azonos című és kevéssel rövidebb szövegű verziója korábban megjelent a következő helyen: *Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 22, 200–215 (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2017).

² Varga Zsigmond életrajzának összeállítására, illetve munkássága egy-egy szletének értékekére több feldolgozás vállalkozott. Ezeket összegzően közli a következő, interneten keresztül is elérhető adattár: KOVÁCS I. Gábor és TAKÁCS Árpád, *Hit – tudomány – közélet. A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életútleírása*, szerk. KOVÁCS I.

Céltudatos pályakezdés (1886–1913)

Varga Zsigmond 1886. február 5-én született az Erdélyi-Hegyalja festői táján fekvő Marosdécsén. Szülőfalva a Nagyenyedtől Tordára vezető közút mellett, a jeles iskola-várostól tizenegy kilométer távolságra fekszik. Apja saját birtokán gazdálkodó székely földműves volt. Iskoláit a szülőfalujában levő református elemi iskolában kezdte, ahol az összevont osztályokkal csupán egyetlen tanító foglalkozott. Szellemi képességeivel és az olvasás iránti élénk érdeklődésével kezdettől fogva kitűnt tanulótársai közül. Két év elvégzése után lelkipásztora, Ferenc Sámuel és tanítója, Péter István azt tanácsolták szüleinek, hogy a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban taníttassák tovább.³ Az, hogy ők egyedüli gyermekük taníttatására határozták el magukat, a korabeli viszonyok között koránt sem volt magától értetődő döntés. Tisztelegve szülei áldozatkészsége előtt, Varga Zsigmond élete alkonyán írt visszaemlékezésében, ezt nevezte élete döntő fordulatainak.⁴

Erdély ősi alma materében töltött tíz tanév döntő módon alakította szellemi irányultságát. Kortárs visszaemlékezések szerint szembetűnő volt az idegen nyelvek és azon belül a bibliai nyelvek tanulásában mutatott gyors előhaladása. Itt talált rá élete nagy példaképre az iskola korábbi jeles diákjában, alapítványtevőjében, Kőrösi Csoma Sándorban. A nagy tudós előképe mutatkozott meg szorgalmában, munkabírásában, tanulmányi fegyelmeiben, orientalisztikai érdeklődésében, a magyarság gyökereinek feltárása iránti kitartó buzgalmában. Középiskolás éveiben kezdett el rendszeresen pályamunkákat írni. Azt, hogy a klasszikus nyelvek mellett a németet is magas szinten elsajátította, teológus évei alatt írt dolgozatai igazolják.

Tanulmányi fejlődését egyetemi évei is töretlenül biztosították. 1904 és 1908 között Kolozsváron a Református Teológiai Akadémián és a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen párhuzamosan folytatott tanulmányokat. A kolozsvári lelkészképzés történetének azon kiemelkedő korszakában volt az intézmény hallgatója, amikor a tanári kart olyan nevek fémjelezték, mint a jeles bibliafordító Kecskeméthy István⁵ és a későbbi dunamelléki püspök Ravasz László. Diáktársai sorából ifj. Révész Imrét, Makkai Sándort, Vásárhelyi Józsefet, Tavasz Sándort, Mátyás Ernőt említhetjük. A teológia pezsgő szellemi légkörében Varga Zsigmond gyorsan megtalálta helyét. Másodéves korában görög nyelvi versenyt nyert, később pedig a legkülönbözőbb témakörökben kiírt pályázatokra nyújtott be dolgozatokat.⁶

Gábor, Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944 (Budapest, 2014), 142–145., <http://mek.oszk.hu/14700/14774/14774.pdf>. (letöltés dátuma: 2016. december 16.). A bibliográfiai adatokat itt, a jelenleg rendelkezésemre álló jobb forrásbázisok alapján, a pályaképhez igazított tematikus átrendezéssel, kiegészítve, pontosítva közlöm újra.

³ VARGA Zsigmond, *Az öskeresztynység világa, élete és hőskora*, A Debreceni Református Theológiai Akadémia Bibliái Theológiai és Vallástörténeti Tanulmányi Füzetek 3, (Debrecen, 1994), 6.

⁴ *Uo.*

⁵ Róla írott nekrológja mutatja Varga Zsigmond szoros szakmai és emberi kötődését. Vö. VARGA Zsigmond, „Dr. Kecskeméthy Csapó István”, *Lelkészegetés 21. sz.* (1938), 163–164.

⁶ Teológiai tanulmányai során a következő címekkel nyújtott be pályadíjakra kiírt dolgozatokat. 1906/07: *A hit közziklájá bevezetelen, A magyar nyelvű (eredeti és fordítások) szocialista irodalom val-*

Miután sikeresen abszolválta az első lelkészképesítő vizsgát, az 1908/09 tanév őszi szemeszterében a berlini, a tavasziban genfi egyetemen, majd a 1909/10-ben ismét Berlinben folytatta tovább teológiai, keleti nyelvészeti és vallástudományi tanulmányait. 1910-ben hazatérve, Kolozsváron letette a második lelkészképesítő vizsgát,⁷ majd a Stipendium Bernardinum ösztöndíjával az 1910/11. tanévben az utrechti egyetem beiratkozott hallgatója lett. Helyettes lelkipásztorként 1911 őszén és telén a Kolozsvár-Monostori Református Egyházközségben végzett szolgálatokat.

Arról, hogy Nyugat-Európa neves tanintézeiteiben pontosabban kiktől és mit tanult, később saját maga foglalta össze: „*hallgattam világhírű tudósokat: az assyrológus Frd. Delitsch-et, az egyiptológus Ad. Ermant, a syrologus E. Sachaut, az arabologus Th. Houtsma-t, a hebrologus L. H. Strackot, Hugo Gressmant, Freiherr Baudissint, az újszövetségi papyrologust, Ad. Deissmann-t, vendéghallgatója voltam Ad. Harnack-nak és Wilamowitz-Moellendorff-nak a páratlan klasszika filologusnak*”.⁸ Későbbi munkássága tükrében egyértelműnek tetszik, hogy szemléletmódjára közülük Delitsch gyakorolta a legnagyobb befolyást. Az ő hatására lett az összehasonlító vallástörténeti módszer elkötelezett alkalmazója és vált a magyar teológiatörténetben a vallástörténeti iskola legmarkánsabb képviselőjévé. A vallások múltját kutatva keresztyén teológusként koncentráltan a Biblia és általánosságban Isten Igéje kiteljesedésének alaposabb megértésére törekedett. Bibliái teológiai tanulmányaiban az összehasonlító vallástörténeti módszert Varga Zsigmond az íg hirdetés szolgálatát segítő, egyeztető törekvéssel alkalmazta. Ezeket a törekvéseit nem módosította a dialektika teológia térnyerésének hatására radikálisan átalakuló szakmai környezet sem.⁹ Élete végéig következetes maradt eredeti kutatói célkitűzései tervszerű megvalósításához.

Külföldi tanulmányútjai során a bibliai nyelvek mellett több új élő és holt nyelvet is magas szinten sajátított el.¹⁰ Ezekben az években gyűjtötte össze a hazatérését követően, rövid időn belül megszerzett tudományos fokozataihoz szükséges disszertációk anyagát. 1911-ben előbb a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán sémi összehasonlító nyelvészetből kapott bölcsészdoktori oklevelet summa cum laude minősítéssel. Disszertációja, melyet Goldzieher Ignác professzor témavezetése mellett

---

lásellenes iratainak ismertetése és bírálata, 1907/08: Az artikulás helyek története, Az új testamentumi prófétizmus beható ismertetése, A prófétizmus kálvini irányának dogmatikai jelleme s ennek nyilvánulásai a XVI-ik század hitvallási irataiban.

⁷ Kolozsvári teológiai tanulmányai lezárása kapcsán írt dolgozatai közül fennmaradt: *Az „egyházi hatalom” lényege és természete. II. lelkészképesítő vizsgai dolgozat, egyházbjog. Az üres lapok teleírva más jegyzetekkel, így pl.: Jézus élete és műve, Pál apostol élete, Marosdécse, 1909, 41p. Kéziratot füzet a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (a továbbiakban TrREK) R 2689 jelzet alatt.*

⁸ VARGA, *Mi az igazság...*, 17.

⁹ Ez utóbbi teológiatörténeti tendenciát jelentős tényezőnek kell tekintenünk Varga Zsigmond vallástörténeti és biblikai teológiai munkásságának meglepően csekély hatásában, melyet KARASSZON István, *Az óizraeli vallás: Vázlatok*, A Budapesti Református Teológiai Akadémia Bibliái és Judaisztikai Kutatócsoportjának kiadványai 6 (Budapest, 1994), 5–6. állapít meg.

¹⁰ Nyelvismeretét korabeli források alapján Kovács I. és TAKÁCS, *Hit – tudomány – közelet...*, 143. pontosítja, eszerint a német, angol, holland, francia, román mellett, gyakorlott volt a latin, görög, héber, arámi, asszír, sumér nyelvekben is.

készített el *Az Ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni megvilágításban* címet viselte.¹¹ November 6-án, doktorrá avatása után két nappal, a kolozsvári Református Teológiai Akadémián teológiai magántanári kollokviumot tett az ó- és újszövetségi bibliai tudományokból.¹² Ehhez benyújtott és megvédett értekezésének címe a *Vallásos világnézet és történeti kutatás* volt.

1912-ben magyar állami ösztöndíjasként Londonban, Párizsban és Berlinben tett újabb tanulmányutat. Ebben az időszakban a kor vezető szakmai műhelyei, a British Múzeum, a Louvre és a berlini Vorderasiatlisches Múzeum ókori keleti anyagának tanulmányozásával foglalkozott.

Elhúzódó peregrinus évei során kezdett el hazai folyóiratokban publikálni. A kolozsvári Református Szemle mellett 1909-ben a pozsonyi kiadású Theologiai Szaklap, 1911-ben a debreceni Lelkészegegyesület is megjelentette írásait.¹³ Ezek többnyire az egyházi és tudományos közélet jeles eseményeiről tudósítottak és látni engedték szerzőjük egyéni álláspontját. Gyors egymásutánban kerültek ki a nyomdából a fentebb említett nagy terjedelmű szaktanulmányai is.¹⁴

Debreceni teológiai tanár és a Nagykönyvtár munkatársa (1913–1944)

1913 februárjában a kolozsvári teológia rendkívüli oktatóként fogadta tanárai közé.¹⁵ 1913 őszén – távlatos szakmai célkitűzéseket szem előtt tartva – Baltázár Dezső püspök és Dégenfeld József főgondnok invitálására Debrecenbe költözött. Erre azután került

¹¹ Goldziher és munkássága iránt tanúsított nagybecsülésének bizonyítéka 70. születésnapja kapcsán írt köszöntése: *Debreceni Protestáns Lap* 41, 26–27. sz. (1920), 104–105.

¹² Teológiai magántanári kollokviumáról, mely egyben a kolozsvári teológia létrehozása óta az első magántanári kollokvium is volt, külön tudósításban számolt be a *Református Szemle* 3, 45. sz. (1911), 752.

¹³ VARGA Zsigmond, „Egy nap Wittenbergben”, *Református Szemle* 1 44. sz. (1908), 761–762.; Uő., „Három papyrus lelet Elephantinében és az Ótestamentum”, *Református Szemle* 2, 1. sz. (1909), 6–9.; Uő., „Kálvin János hazájából”, *Református Szemle* 2, 25. sz. (1909), 404–406., 26. sz. (1909), 429–431.; Uő., „Egy eltemetett advent”, *Református Szemle* 2, 48. sz. (1909), 785–787.; Uő., „Berlin egyháztársadalmi tevékenységéről”, *Református Szemle* 3, 1. sz. (1910), 9–12.; Uő., „Tudomány az egyházban”, *Református Szemle* 3, 15. sz. (1910), 231–234.; Uő., „A teológiai tudományok renaissance-a”, *Református Szemle* 3, 32. sz. (1910), 504–507.; Uő., „Az öskeresztyénség prófétai jelleme” [saját könyvét ismerteti] *Református Szemle* 3, 35. sz. (1910), 555–557.; Uő., „Hit és történet”, *Református Szemle* 3, 51. sz. (1910), 834–838.; Uő., „Az utrecht Stipendium Bernardinum 150 éves fennállásának jubileumi ünnepélye”, *Református Szemle* 4, 27. sz. (1911), 430–437.; Uő., „Külföldi jubileumok és egyházi bajaink”, *Lelkészegegyesület* 19. sz. (1911), 6–8.; Uő., „Az „Úri Imádság” a történeti kutatások világában”, *Theologiai Szaklap* 7, 4. sz. (1909), 290–298.

¹⁴ VARGA Zsigmond, *Az öskeresztyénség prófétai jelleme* (Kolozsvár, 1910); Uő., *Az ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni megvilágításban* (Kolozsvár, 1911); Uő., *Vallásos világnézet és történeti kutatás. Összehasonlító vallástörténeti tanulmány* (Kolozsvár, 1911); Uő., *Írás és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez* (Kolozsvár, 1913).

¹⁵ Az 1912/13. tanév második félévében a kolozsvári teológiai tartott előadásairól lásd *Református Szemle* 6, 5. sz. (1913), 75.

sor, hogy 1912-ben figyelemfelkeltő javaslatot fogalmazott meg a szervezés alatt álló új tudományegyetem tanszéki struktúrájával kapcsolatban. Lelkészegyesület hasábjain közzétett elképzelésében amellett érvelt, hogy a régészeti feltáró munka eredményei nyomán látványos fejlődésnek indult közel-keleti történeti kutatások és tudománypolitikai szempontok egyaránt indokolták azt, hogy ez a szakterület az új egyetem bölcész és hittudományi karán is önálló tanszéket kapjon. „*A két tanszék közül az első legyen a sémi nyelv és irodalomé s helye legyen a philosophiai kar, a második a vallásbölcészettől elkülönített vallástörténet tanszéke a theologiai kar kebelében reservált helyel.*”¹⁶

Varga Zsigmond Debrecenben eleinte a kollégiumi Nagykönyvtár munkatársaként, majd – a működését 1914 őszén megkezdő – Lelkészképző Intézetben egyaránt alkalmazást kapott. Igaz, az utóbbi munkahelyen az első tanévben csak óraadó lehetett. Oktatói munkájának elismerését jelzi gyors szakmai előmenetele. Tanári állásában 1915-ben véglegesítették, majd docensi kinevezést kapott. Székfoglaló előadását 1916. december 9-én tartotta meg *A bibliai őstörténetek újabb kritikai megvilágítása* címmel. Héber nyelvgyakorlatok vezetése mellett az ókori-keleti népek vallástörténetét, arabot és németet egyaránt tanított a lelkészjelölteknek.¹⁷ Ezekben az években született meg tudományos munkásságának egyik meghatározó dokumentuma *Az ókori keleti népek művelődéstörténete, különös tekintettel a Bibliára* című monográfia, mely a Református Egyházi Könyvtár sorozat 12. és 13. kötetként jelentetett meg.¹⁸

Ahogy a háborús háttérben szolgálatot teljesítő lelképásztorokra általánosságban, úgy Varga Zsigmondra is fokozott terhek hárultak a civil társadalmi élet hagyományos

¹⁶ VARGA Zsigmond, „Néhány ajánló szó két tanszéknek a debreceni egyetemen leendő szervezése érdekében. I. rész”, *Lelkészegyesület* 5, 17. sz. (1912), 358–360; Uő., „II. rész”, *Lelkészegyesület* 5, 18. sz. (1912), 380–382., A teológiai képzés aktuális kérdéseivel kapcsolatban később is több figyelemreméltó cikket publikált: Uő., „Lelkészképzésünk tudományossága”, *Debreceni Protestáns Lap* 35 (1915)/30, 465–468.; Uő., „A református lelkészképzés ügye”, *Debreceni Protestáns Lap* 37 (1917)/14, 97–100.; Uő., „A lelkészjelöltek kötelező tanítói oklevele”, *Debreceni Protestáns Lap* 50, 1–2. sz. (1930), 15–17.; Uő., „A lelkési továbbképzés kérdése”, *Sárospataki Református Lapok* 27, 1. sz. (1932), 1–3., (1932)/2, 9–10.; A Debreceni Egyetem megalapítása miatt ekkor újjászervezés alatt lévő debreceni református lelképásztorképzés ügyéhez, melynek munkatársaként a püspök és a főgondnok Varga Zsigmondra is számítottak, lásd BARÁTH Béla Levente, *Az egyetem alapítás és a lelkészképzés reformja*, in Uő., *Földbegyökerezés és égbe fogózás... A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Nemzet, egyház, művelődés 10 (Sárospatak, 2014), 97–109.

¹⁷ Ezeknek az éveknek az oktatói munkájához kapcsolódó publikációi: VARGA Zsigmond, „Az ótestamentum a legújabb kutatások világában”, *Protestáns Szemle* 26, 2. sz. (1914), 115–129.; Uő., „Ismeretető részletek az izlam vallás hitrendszeréből”, *Debreceni Protestáns Lap* 34, 45. sz. (1914), 713–714. Lefordította és kiadta MERKEL, R. F. *A buddhizmus és az újtestamentum* című tanulmányát, Debrecen, 1915, 20p.; VARGA Zsigmond, „A vallástörténeti kutatások legújabb iránya: jellemzése és irodalmi szemléje”, *Protestáns Szemle* 27, 1. sz. (1915), 52–69.; Uő., „Igazolható-e Zoványi Jenő reformációi felolvasásának az ótestamentumra és a vallástörténet újszövetségi eredményeire vonatkozó része?”, *Debreceni Protestáns Lap* 38, 16. sz. (1918), 130–132.; Uő., „Vallástörténeti irodalom”, *Debreceni Lelkészi Tár* 19 (1922), LXXXI–LXXXIII.

¹⁸ VARGA Zsigmond, *Az ókori keleti népek művelődéstörténete, különös tekintettel a Bibliára, I–II.* (Pápa, 1915–1918).

struktúráinak fenntartásában. 1915 márciusától az év végéig a Debreceni Protestáns Lap főmunkatársaként dolgozott, majd 1916-tól 1919-ig Lencz Gézával együtt szerkesztette a Debreceni Lelkészi Tárat. Az egyházi sajtó sokoldalú munkásaként teológiai tanulmányok mellett a legkülönbözőbb témákban jelentetett meg írásokat. Egyaránt publikált aktuális ügyeket tárgyaló vezércikkeket,¹⁹ lelkipásztor társai szolgálatát közvetlenül segítő igehirdetéseket, vagy felolvasásra szánt népszerűsítő vallástörténeti tanulmányt.²⁰ Kitaratóan szemlélte a teológiai szakirodalmat, ennek részeként például a háborúhoz kapcsolódó német és angol nyelvű egyházi munkákat.²¹ Gyakorlati egyházi

¹⁹ VARGA Zsigmond, „A pünkösdi lélek”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 21. sz. (1915), 321–323.; Uő., „A protestáns nagygyűlések és teendőik”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 38. sz. (1915), 593–595.; Uő., „A keresztyénség, mint ideál”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 42. sz. (1915), 957–959.; Uő. és LENCZ Géza, „Értesítés”, *Debreceni Lelkészi Tár* 13 (1916)/1, külön lapszám nélkül; Uő., „Amit vet az ember, ugyanazt aratandja”, *Lelkészegyesület* 9, 29. sz. (1916), 477–478.; Uő., „Beszámoló és záróbeszéd a debreceni protestáns irodalmi kör 1917. évi ápril 21-én tartott felolvasó estélyén”, *Debreceni Protestáns Lap* 37, 18. sz. (1917), 137–138.; Uő., „Az élet kenyere”, *Debreceni Protestáns Lap* 37, 28. sz. (1917), 225–226. Uő., „Választójogi demokrácia”, *Lelkészegyesület* 10, 23. sz. (1917), 269–271. Uő., „Vagyon-e mibennünk Szentlélek?”, *Debreceni Protestáns Lap* 38, 20. sz. (1918), 165–166.

Írásaival ellátott és vezetett szakirodalmi szemlélő rovatok: VARGA Zsigmond, „Szelényi Ödön: Modern vallástudomány”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 6. sz. (1914), 90–91.; Uő., „Lencz Géza: A keresztyénség előállása”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 12. sz. (1914), 166–169.; Uő., „A mi programunk”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 15. sz. (1915), 234–236. [A periodika Szemle rovata kapcsán fogalmazza meg szempontjait]; Uő., „A Biblia”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 16. sz. (1915), 249–250.; Uő., „Az újabb bibliakutatások jellemzői”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 18. sz. (1915), 283–285., 20. sz. (1915), 314–316., 24. sz. (1915), 378–379., 26. sz. (1915), 410–411.; Uő., „A nevezetesebb bibliafordítások ismertetése”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 33. sz. (1915), 522–524.; Uő., „A nevezetesebb bibliai feldolgozások jellemző ismertetése”, *Debreceni Protestáns Lap* 35 (1915), 601–603.; Uő., „Az ókori keleti kutatások hatása a theologia különböző ágaira, s azoknak egymáshoz való értékvizonyára”, *Debreceni Lelkészi Tár* 13 (1916), I–XIX.; Uő., „Az ótestamentumi bevezetés, szövegkritika és archeológia irodalma és problémái”, *Debreceni Lelkészi Tár* 13 (1916) LXXVI–CIV.; Uő., „Az ókori keleti emlékek theologiai értékesítésének kínálkozó vezérszempontjai”, *Protestáns Szemle* 29, 7–8. sz. (1917), 690–705.; Uő., „Az ókori kelet legújabb tudományos irodalma a Bibliával való vonatkozásban”, *Debreceni Lelkészi Tár* 15 (1918), I–VI; XI–XV; Írt nekrológot is: VARGA Zsigmond, „Dr. Batta István”, *Debreceni Protestáns Lap* 37, 44. sz. (1917), 365–366.

²⁰ VARGA Zsigmond, „A húsvét igazsága”, Ján 14:19b. *Lelkészegyesület* 9, 17. sz. (1916), 273–275.; Uő., „Jézus, a mi bölcsességünk, igazságunk, szentségünk és váltságunk – karácsonyi – IKor, 1:30”, *Debreceni Lelkészi Tár* 13 (1916), 415–423.; Uő., „Az evangélium Istennek hatalma – nagypénteki – Róm 1,16.”, *Debreceni Lelkészi Tár* 14 (1917), 113–122.; Uő., „Menjünk Betlehembe: Karácsonyi beszéd, Luk 2,8–17.”, *Debreceni Lelkészi Tár* 14 (1917), 450–459.; Uő., „A Jézus királysága, Ján 18,37–40.”, *Debreceni Lelkészi Tár* 16 (1919), 145–152.; Uő., „A váltság útja a vallások történetében: Vallásos tárgyú, felolvasásra vagy előadásra szánt értekezés intelligens városi gyűlekezetekben”, *Debreceni Lelkészi Tár* 17, 1–2. sz. (1920)2, 42–60.; Uő., „Imhol az ember, Ján19:1–5.”, *Debreceni Lelkészi Tár* 17, 3–4. sz. (1920) 109–114.

²¹ VARGA Zsigmond, „A német theologiai tanárok háborús tudományos irodalmi működésének ismertetése”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 51. sz. (1915), 982.; Uő., „A német gyakorlati igehirdetés és a világháború”, *Debreceni Protestáns Lap* 35, 52. sz. (1915), 1121–1123.; Uő., „Az egyház és állam egymáshoz való viszonyának kérdése Németországban a háború után”, *Debreceni Protestáns Lap* 36, 6. sz. (1916), 67–68.; Uő., „A világháború és az angol igehirdetés”, *Debreceni Protestáns Lap* 36, 21. sz.

tevékenységének része volt a Debrecenbe került sebesült katonák lelkipozítása, mely során a monarchia hadseregének katonaságát és a hadifoglyok sokaságát jellemző anyanyelvi sokszínűség miatt szintén jól hasznosíthatta kiterjedt nyelvtudását.²²

1916-ban alapított családot. Felesége Erdős Johanna, egy neves debreceni tanár di-nasztia sarja lett. Házasságukból két gyermek született, Zsigmond 1919-ben, Mária pedig 1921-ben látta meg a napvilágot. Apósa Erdős József a debreceni teológiai tanári kar doyenje, az egyetem teológiai kar újszövetségi tanszékének professzora lett. Hasonlóan meg kell említeni sógorát, Erdős Károlyt, aki apjához hasonlóan a bécsi egyetem protestáns teológiai fakultásán szerzett doktori fokozatot és lett a debreceni lelkész-képző intézet, majd a hittudományi kar tanára.²³

Varga Zsigmond 1920-ban a Magyar Tudományos Akadémia által kiírt pályázaton *A sumir kérdés története a sumir nyelv részletesebb feltűntetésével* című tanulmányával Fáy-díjat nyert. E látványos elismerés dacára azt kell megállapítanunk, hogy a sumér és ural-altaji ősrökség tárgykörében kitartóan folytatott kutatásai – melyek során nyelvészeti és összehasonlító vallástörténeti megközelítési módokat egyaránt alkalmazott – kezdettől fogva erőteljes szakmai kritikát, sőt éles elutasítást váltottak ki. E tárgykör kapcsán kialakított álláspontja, noha publikációinak egy jól körülhatárolható köre kapcsolódik ide, nyilvánvalóan negatívan befolyásolta irodalmi munkássága egészének megítélését.²⁴

Oktratói és kutatói kiteljesítését egyaránt elősegítették a húszas évek elején történt előléptetései. 1920-ban a Nagykönyvtár igazgatójává, majd 1921-ben harmincöt éve-

---

(1916), 249–250. Uő., „A német háborús ígéhirdetés legteljesebb gyűjteményei”, *Debreceni Lelkészi Tár* 15 (1918), VII–X., CLXVIII–CLXX.

²² Az első világháború időszakának református egyházi életét és lelkészi tevékenységi köreit, konkrétan Debrecen vonatkozásában részletező új kutatások eredményei: *Az I. világháború református táborteljesítményei, tanárait és diákjait emlékezve. Tanulmányok*, szerk. BARÁTH Béla Levente, A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 17 (Debrecen, 2014).

²³ Erdős József életrajzi adatait közli Kovács I. és TAKÁCS, *Hit – tudomány – közelet...*, 52–55., Erdős Károlyra uo., 56–58.

²⁴ VARGA Zsigmond, „A sumir kérdés mai állása és problémái”, *Erdélyi Múzeum ú. f.* 8, 4. sz. (1913), 229–248., 5. sz. (1913), 273–356., 6. sz. (1913), 381–411.; Uő., „Sumir régészeti tanulmányok”, *Archeológiai Értesítő* (1914), 203–221.; Uő., „Új adatok az ural-altaji népek ősvallásához”, *Protestáns Szemle* 27, 3–4. sz. (1915), 191–204.; Uő., *Az előászias nyelvprobléma újabb megvilágításban* (Debrecen, 1914); Uő., „Válasz Zolnai Gyula bírálóira”, *Magyar Nyelvőr* 44, 6. sz. (1915), 266–268.; Uő., „Sumir (babyloni) örökség az ural-altaji népek vallási életében”, *Theológiai Szemle* 1, 1. sz. (1925), 23–60., 2. sz. (1925), 137–153., 4. sz. (1925), 310–364.; Uő., *Ötven év távlatából. I. A sumir nyelv-története. II. Sumir nyelvtan. III. Sumir-ural-Altaji ősrökség* (Debrecen, 1942); Uő., „Debrecen neve és a sumir kérdés”, *Debreceni Protestáns Lap* 63, 8. sz. (1943), 72–73.; Uő., *Az ősmagyar mitológia szumír és ural-altaji öröksége* (Debrecen, 1956) [Gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban MS 93/1 jelzet alatt.]

Varga Zsigmond ez irányú munkásságának értékét megkérdőjelező irodalomhoz: ZOLNAI Gyula, „Tudománytalan nyelvhasonlítások”, *Magyar Nyelvőr* 44, 4. sz. (1915), 151–163., 194–206.; Uő., „Felelet a tudománytalan nyelvhasonlítások ügyében”, *Magyar Nyelvőr* 44, 4. sz. (1915), 268–271.; KOMORÓCZY Géza, *Sumér és magyar?* (Budapest, 1976), 18., 30–32., 104., 124., 125., 133., 164.

sen a Debreceni Tudományegyetem Vallástörténet és Rokontudományai Tanszék nyilvános rendes egyetemi tanárává nevezték ki.²⁵ Mindkét tisztséggel számos további oktatásügyi megbízatás járt együtt. 1920-tól többek között tagja lett a Debreceni Református Kollégium felsőoktatási tanácsának, és a hittudományi alapvizsga bizottságnak. Különböző egyetemi vezetői tisztségekben is szinte folyamatosan helyt kellett állnia. 1944-ig négyszer volt a teológiai fakultás dékánja, hatszor prodékánja, az 1933/34-es tanévre az egyetem rektorává választották meg, majd a következő tanévben 1934/35-ben prorektor lett.²⁶

E helyen kiemelésre méltó, hogy a Debreceni Egyetem történetének több emlékezetes eseménye is kapcsolódott Varga Zsigmond intézményvezetői tevékenységéhez. Ehhez az adta a történelmi háttérrel, hogy az ő rektori tanévében csúcsosodtak ki a nagy gazdasági válság, illetve az ennek kezelését célzó, megszorító költségvetési politika által kiváltott közéleti és társadalmi feszültségek. Rektori működéséről az 1934. október 9-én tartott tanévnyitó egyetemi közgyűlésen adott összegző jelentést,²⁷ ebben a következő főbb kihívásokról, vezetői törekvésekről és eredményekről számolt be.

A magyarországi felsőoktatás kényszerű átszervezéséről kialakult oktatáspolitikai vita, a négykarú egyetem egyik teljes karának megszüntetésével fenyegetett. A Tisza István Tudományegyetemet érő támadások a közvetlen rektori beavatkozást is szükségessé tették.²⁸ A természettudományi oktatás megmentése érdekében a teológus rektor nem csak Debrecen és a Tiszántúl lakossága, de a református egyház támogatását is megtudta nyerni.²⁹

A már felépített, de teljesen még be nem fejezett és rendezett új egyetemi főépület és környezetének munkálatai is állandó figyelmet igényeltek. A szűkös anyagi lehetőségek ellenére a még hátralévő munkálatokból a következőket volt módja elvégeztetni: „meg-

²⁵ KARASSZON, *Az óizraeli vallás...*, 6. az ekkor létrehozott tanszéklet, tárgykörére tekintettel egészen sajátos jelenségként jellemzi: „E tanszék diszpozíciója már önmagában is mutatja, hogy a létrejötté mögött meghúzódó egyoldalú koncepció jogos kritikát fog kiváltani; megjegyzendő, hogy ebben a formában unikumnak számít az egész világon.”

²⁶ KOVÁCS I. és TAKÁCS, *Hit – tudomány – közélet...*, 143. adatai alapján: debreceni tud. egy hittudományi karának dékánja volt: 1923/24, 1924. november 15. – 1925, 1929/30, 1935/36; prodékánja: 1924 – 1924. november 15., 1925/26, 1928/29, 1930/31, 1936/37, 1938/39. A Debreceni Egyetem rektora: 1933/34; prorektora: 1934/35. tanévekben. Egyetemi közéleti tevékenysége kapcsán rá háruló megnyilatkozásait szintén több publikáció örökölte meg: VARGA Zsigmond, „Egyetemi tanévnyitó imádság”, *Debreceni Protestáns Lap* 43, 43–44. sz. (1923), 214–215.; Uő., „Tisza István”, *Debreceni Protestáns Lap* 44, 43. sz. (1924), 322–323. [Emlékbeszéd]; Uő., „Köszönet a konvent előtt”, *Lelkészegyesület* 26, 38. szám. (1933)/38, 265; Uő., „Melius Juhász Péter szobrának leleplezésén tartott ünnepi beszéd”, *Vasárnap* 21, 24. sz. (1934), 193–195.

²⁷ VARGA Zsigmond, „Rektori beszámoló jelentés a debreceni m. királyi Tisza István Tudományegyetem 1933–34. évi állapotáról és működéséről”, in: *A Db-i m. kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja* (Debrecen, 1934), 95–106. (a továbbiakban: *Évkönyv és almanach*)

²⁸ KEREPESZKI Róbert, „A Debreceni Tudományegyetem hallgatóinak emlékirata az egyetem megcsonkítása ellen (1933)”, *Gerundium* 1, 1. sz. (2010), 109–121.

²⁹ *Évkönyv és almanach...*, 94.

oldásához juttattam néhány helyiség padlózása kérdését, a szemináriumoknak és előadótermeknek a szükséges függönyökkel való ellátását, a rektori dolgozószoba bebútorozását és a központi épület jobboldali környezetének parkirozását.”³⁰ A természettudományi kar működését érintő támadások szintén sürgőssé tették a botanikus kert fejlesztését. Ennek az ügynek az előre mozdítását Debrecen város pénzügyi és technikai segítségnyújtása tette lehetővé. „A támogatás eredményeképpen a botanikus kert földszínelő mérései elvégeztettek, a főút kiépítése befejezést nyert, s a bejárat állandó kapuval elzárattott.”³¹ Szimbolikus jelentőségű esemény volt az Egyetem téren a Melius szobor felavatása.

Az oktatói kart érintő személyi változások bemutatása során szembeötlő változás, hogy a korábban csak az orvostudományi karon működő gyakornoki állások létesítésének lehetőségét immár mind a négy kar és az egyetemi könyvtár számára is biztosítani tudták. A tizennégy új, egyenlőre még ideiglenes státuszban, állástalan, diplomás, kitűnő, külföldi tapasztalatokkal is rendelkező fiatal számára tudtak szakmai előmeneteli lehetőséget biztosítani.³²

A jelentés leghosszabb része, Varga Zsigmond figyelmét is nyilvánvalóan leginkább lekötő intézményvezetői feladattal, a bonyodalmassá vált hallgatói ügyekkel foglalkozott.³³ Ennek csupán az volt az oka, hogy az első félévben 1527, a másodikban pedig 1408 beiratkozott hallgató ügyei a rendkívül rossz anyagi és szociális helyzet miatt különös figyelmet kívántak. Az internátusi elhelyezés, menzai ellátás, segélyezés problémái mellett, hosszú hónapokon keresztül húzódo diáklázongások is megkövetelték a rektor rendkívüli fegyelmi, sőt túlzás nélkül állítható, lelkigondozói beavatkozásait. A beszámoló vonatkozó része nem csak azért figyelemre méltó, mert benne az egyik legtájékozottabb kortárs örökíti meg az „izgatott hangulatú” és „szinte válságossá romlott” egyetemi tanév eseményeit, de azért is, mert meglepő nyíltsággal tárja fel a kritikus történéseket rektorként meghatározó professzor sajátos korértelmezését, indíttatásait, vívódásait, a jövőre vonatkozó vízióit. Néhány ide kapcsolódó részlet: „Természetesen a zavargások kitörése percétől úgy magam mint az egyetemi Tanács, mely csaknem állandó permanenciában volt, előbb minden békítő, kapacitáló enyhébb fegyelmi eszközt kimerítettünk, hogy az izgatott ifjúságot megnyugtassuk, többször bezártuk felsőbb felhatalmazás alapján az egyetemet is, nem annyira büntetésből, mint inkább, hogy a kedélyek lecsillapodására időt engedjünk, de hiábavaló volt minden, a túlfűtött hangulat nem akart elülni, sőt egyre veszedelmesebbé vált. A beiratkozási sztrájknak a gyakorlatba megkísérelt átvitele azután, amely magán viselte a nyílt forradalmi erőszakoskodás bélyegét, határozott cselekvésre kényszerítette velem együtt a Tanácsot, és igénybe vettük a fegyelmi büntetések legsúlyosabbikát: a kizárást és a kedvezmények elvonását, amely az ifjúság túlnyomó többségére kétségtelenül kijózanítóan hatott. [...]”³⁴

³⁰ *Uo.*, 96.

³¹ *Uo.*

³² *Uo.*, 98.

³³ *Uo.*, 101–105.

³⁴ *Uo.*, 101–102.

*Nem hiszem, hogy elődeim közül bárki közvetlenebbül és nyíltabban érintkezett volna az ifjúsággal, mint ahogy magam cselekedtem. Hivatalos órán kívül is, valahányszor található voltam, mindenkinek és mindig mindebben rendelkezésére álltam. A bajtársi egyesületek vezetőivel igyekeztem a legkorrektebb viszonyt ápolni, s csak akkor tanúsítottam keménységet, amikor a rendetlenségekért nem akarták vállalni a felelősséget, ellenben a megérdemelten kiszabott büntetések feloldozásánál elől akartak járni a presszionálásban. Annyiszor és annyit tárgyaltam velük és a harmincas bizottsággal, hogy kollégáim közül már többen kifogás tárgyává tették a Rector alkudozó természetét. [...]*³⁵

*És mégis hordoznom kellett az egész éven át a félvezetett ifjúság egy része neheztelésének keresztjét. Rendben van. Vegyék azonban tudomásul, akiket illet, hogy én rájuk soha nem haragudtam, sőt boldogulásuk érdekében igyekeztem mindent megtenni. [...]*³⁶

*Az első szemeszternek majdnem a fele elveszett, a második szemeszter pedig szintén túlfűtött erupciók között haladt, vagy inkább dőcögött végig. [...]*³⁷

*Igazságtalanul ítélném meg azonban ifjaink viselkedését, ha nem találnám meg alhatározásuk, megmozdulásuk mögött az indító okokat is. Napjaink ifjúságának elégedetlensége abból a vajúdó bizonytalanságból fakad, mely mindnyájunk szemei elől eltakarja a várva-várt és biztosan közeledőben is levő jobb idő körvonalait. Mint beszámoló beszédem elején említettem, mi egy régi világ halódásának a tanúi vagyunk, de attól még igen messze, hogy az ígért földjére beléphessünk. Az átmenet nehézségei megülik a lelkeket, s a nyomorúság szorítása könnyen kétségbeesésébe hajt még olyanokat is, kik egyébként nyugodtan szokták megítélni a helyzetet. [...]*³⁸

*Am ha meg is értem és rokonszenvvel kísérem is elvi keretek között az ifjúság megmozdulását, semmiképpen sem tudom helyeselni azt a szertelen, túlzó, rendbontó kitéréseiben. Sőt a legsúlyosabban elítélem, ha sport és taktika válik belőle, és mellesleg azért is rendeztetik, hogy közben rohanjon az idő és minél kevesebb energiát kelljen komoly munkára fordítani. Ifjú barátaim, én is vallom, hogy új világ felé közeledünk, melyben új eszközökkel s talán új módszerekkel is kell haladnunk célunk felé. De nem vagyok hajlandó beállani azok közé, aki akik a mindenáron való újság kedvéért kígyót-békát kiáltanak a régire és azt hiszik, hogy csak akkor modernek, akkor haladók, ha akkor országmentők és úgy nemzetépítők, ha a régivel megtagadnak minden közösséget, s légüres térben építik fel új hajlékaikat. Légüres tér, ahol élet fakadna egyszerűen nincs. Legkevesbé olyan, mely a bonyolult emberéletet eltarthatná. Az okos ember a romokat is értékesíti, s csak a törmelékét takarítja el, a maradék téglákból, melyek kiállották az idők viszontagságait, rendszeren új fundamentumot épít. Tegyük így mi is!*³⁹

³⁵ Uo., 103.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo., 104.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

Két évvel később a hittudományi kar dékánjaként kezdeményező szerepet játszott Makkai Sándor – a politikai ellehetetlenítés miatt lemondásra kényszerülő erdélyi püspök – magyarországi egyetemi tanári meghívásában. Ezzel kapcsolatban a Fekete Károly által részletesen feltárt ügymenet tényei jól érzékeltetik Varga Zsigmond folyamatosan fenntartott, bizalmas erdélyi kapcsolatrendszerét.⁴⁰

Negyedszázadot átívelő Nagykönyvtár igazgatói működése során az állomány gyarapítása, rendezése, tárolási körülményeinek javítása kapcsán egyaránt eredményes – bár utólag több ponton kritikával illetett – tevékenységet folytatott.⁴¹ A könyvtár történetéhez kapcsolódó ismeretterjesztő írásai szintén meghatározó részévé váltak irodalmi hagyatékának.⁴² Életművének ebből a részéből legmaradandóbbnak mégis azoknak az emlékhelyeknek a kialakítását tekinthetjük, melyek napjainkig formálják a Nagykönyvtár kiállításainak arculatát. Ezek eltervezésére és kivitelezésére a kollégium alapításának 400. évfordulóján rendezett nagyszabású ünnepek kapcsán került sor. Az 1938-ban átadott kollégiumtörténeti kiállítás részeként jött létre a Csokonai-szoba, illetve a lépcsőház és az Oratórium előtti tér falfelületein a Gáborjáni Szabó Kálmán rajztanár-festőművész által kivitelezett seccók sora.⁴³

⁴⁰ FEKETE Károly, „A Református Hittudományi Kar”, in *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*, szerk. OROSZ István és BARTA János (Debrecen, 2012), 126.

⁴¹ FEKETE Csaba és G. SZABÓ Botond, „A Kollégium Nagykönyvtára – A könyvtár a XX. században”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József (Budapest, 1988), 445–447.

⁴² VARGA Zsigmond, *A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képekben, I–II.* (Debrecen, 1934); Uő., *A kollégiumi Nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*, *A Debreceni Kollégium története*, 4 (Debrecen, 1945); Uő., „A kollégiumi duplum-könyvtár”, *Debreceni Protestáns Lap* 41, 43. sz. (1920), 167–168., 44. sz. (1920), 174–175., 45. sz. (1920), 178–179.; Uő., „A debreceni kollégiumi anyakönyvtár”, *Debreceni Protestáns Lap* 41, 15. sz. (1921), 72–73., 16. sz. (1921), 82–83., 19. sz. (1921), 91–92., 21. sz. (1921), 106–107., 27. sz. (1921), 115–116.; Uő., „A debreceni kollégiumi Nagykönyvtár helyzete”, *Debreceni Protestáns Lap* 47, 19. sz. (1927), 172–174.; Uő., „Ismeretlen unicumok a debreceni református főiskolai Nagykönyvtárban”, *Debreceni Szemle* 1, 5. sz. (1927), 308–310; Uő., „Debrecen református jellege”, *Vasárnap* 16, 2. sz. (1929), 11–12.; Uő., „Magyar protestáns könyvtárpolitika”, *Protestáns Szemle* 38, 3. sz. (1929), 160–167.; Uő., „A kollégiumi Nagykönyvtár”, *Debreceni Protestáns Lap* 50, 37. sz. (1930), 314–316.; Uő., „A kollégiumi Nagykönyvtár szabadságharc-korabeli gyűjteménye”, *Vasárnap* 20, 52. sz. (1933)2, 413.; Uő., „A magyarországi közkönyvtár értékes bibliai gyűjteményeinek ismertető leírása a XVI. század végéig”, in *Kálvin és a kálvinizmus: Tanulmányok* (Debrecen, 1936), 441–458.; Uő., „A régi protestáns főiskolai könyvtárak jelentősége”, *Magyar Könyvszemle* 47, 3. sz. (1937), 193–201. Érdekesség, hogy Vasárnapban a harmincas évek elején közölt néhány egyháztársadalmi írást is: Uő., „A kép”, *Vasárnap* 17, 13. sz. (1930), 121–122.; Uő., „Ki hitte volna?”, *Vasárnap* 17, 46. sz. (1930), 422.

⁴³ VARGA Zsigmond, „Hatvani István a természettudós, mint hívő keresztyén”, *Vasárnap* 23, 30. sz. (1936), 248–249., 31. sz. (1936), 257., 32. sz. (1936), 265–266.; Uő., „A négyszáz éves Kollégium. Az Arany János önképzőkör ünnepélyén – 1937. december 4 – elmondott ünnepi beszéd”, *Vasárnap* 24, 52. sz. (1937), 411–412., 25, 1. sz. (1938), 3–4.; Uő., „A 400 éves Kollégium” in: *Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Ertesítője az 1937/38. iskolai évről* (Debrecen, 1938), 3–7.; Uő., „400 éves Kollégium élet muzeális gyűjteményei tükrében”, *Lelkészegyesület* 31, 39–40. sz. (1938), 310–311.; Uő., „A négyszáz éves Kollégium a jubileumi alkotások fényében”, in *Debreceni Képes*

Számos egyházi közéleti megbízatást is ellátott. 1932-ben tagja lett a Nagykönyvtár és a debreceni egyetemi könyvtár együttes kezelése ügyében kiküldött bizottságnak, majd a Révész Imre-bizottságnak. 1933-tól részt vett a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés és több ez által kiküldött választmány munkájában. 1934-től a Debreceni Református Kollégium igazgató tanácsának és az intézőtanácsnak szintén tagja lett. Ezek mellett szerepet vállalt olyan jelentős szakmai testületekben is, mint a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és az Országos Református Lelkészegyesület volt, az előbbi 1936-ban választmányi tagjává is megválasztotta.

A húszas évek közepén, a vallástörténet és bibliai teológia, mint fő szakterületei tárgykörében kifejtett publikációs tevékenységében két évig meghatározó volt, hogy szerkesztőségi főmunkatársként szerepet vállalt a Theológiai Szemle elindításában.⁴⁴ Egyetemi oktatómunkáját és az ehhez kapcsolódó irodalmi tevékenységét leginkább mégis egy magyar nyelvű vallástörténeti monográfia megírására tett erőfeszítése reprezentálja. A torzóban maradt mű első köteteit *Általános vallástörténet* címmel 1932-ben jelentette meg, ezt követték a bibliai vallástörténet bevezető és ószövetségi részei 1938-ban.⁴⁵ Ennek kapcsán maga is kezdettől fogva hangsúlyozta a vállalkozás sajátos jellegét: „Tisztában voltam vele, hogy évtizedek mulasztásait kell pótolnom és olyant kell alkotnom, mely esetleg hosszú időig egyedülálló kalauz marad.”⁴⁶ Összefoglalásának vallástudományi alapvetésű megközelítésmódját jól jellemzi következő megállapítása: „Vallás és kultúra tehát végeredményben úgy viszonylanak egymáshoz, mint cél és eszköz. A cél az Isten országának megvalósulása itt a földön, az eszköz pedig minden, amivel emberi értelem, szorgalom a megvalósulását előmozdíthatja, gyorsíthatja vagy éppen előidéz-

---

Kalendáriom az 1940-ik szökö eszendőre (Debrecen, 1939), 120–122; Uő., „Csokonai-szoba a Kollégiumban”, in *Debreczeni Képes Kalendáriom az 1942-ik esztendőre* (Debrecen, 1941), 73–75.

⁴⁴ E periodika hasábjain főleg szakirodalom ismertető munkáját folytatta tovább: VARGA Zsigmond, „Encyclopaedia of Religion and Ethics. Ed. by James Hastings, John A. Selbie. Vol. I–XII. Edinburgh, 1908–1921”, *Theológiai Szemle* 1, 1. sz. (1925), 85–87.; Uő., „Religionsgeschichtliche Bibliographie im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft, Leipzig – Berlin, 1922–1923”, *Theológiai Szemle* 1, 2. sz. (1925), 177–178.; Uő., „Folyóiratok szemléje”, *Theológiai Szemle* 1, 2. sz. (1925), 180–181., 3. sz. (1925), 282–283.; Uő., „Bilderatlas zur Religionsgeschichte, Leipzig – Erlangen, 1924.”, *Theológiai Szemle* 1, 3. sz. (1925), 279.; Uő., „Pataky Arnold: A bibliai Jeruzsálem az ásatások megvilágításában. II. rész: A XIX. és XX. században végzett jeruzsálemi ásatások története, Székfoglaló értekezés, Budapest, 1924.”, *Theológiai Szemle* 1, 3. sz. (1925), 283–284.; Uő., „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der alteren Kirche, Hrsg von Hans Lietzmann, 24. Bd. 1925, 1–4. Heft”, *Theológiai Szemle* 1, 4. sz. (1925), 396–398.; Uő., „Riem, Johannes: Die Sintflut in Sage und Wissenschaft. Mit zwei Zeichnungen und einer Weltkarte, Hamburg, 1925.”, *Theológiai Szemle* 1, 5–6. sz. (1925), 539–540.; Uő., „Rauch, Franz: Völkerkundlich-Religionswissenschaftlicher Anhang zu den katholischen apologetischen Religionslehrbüchern, Graz, 1925.”, *Theológiai Szemle* 2, 3–6. sz. (1926), 969.; Uő., „Jean, Ch. P.: La littérature des babyloniens et des assyriens, Paris, 1924. és Erman, A.: Die Literatur der Aegypter, Leipzig, 1923.”, *Theológiai Szemle* 3, 5–6 (1927), 376–377.

⁴⁵ VARGA Zsigmond, *Általános vallástörténet. I. Bevezetés a vallástörténetbe. II. A vallásos élet jelenségvilágának átnézete. III. A vallás történeti élete 1–2* (Debrecen, 1932); Uő., *Bibliai vallástörténet. I. Bevezetés a bibliai vallástörténetbe. II. Az ószövetségi vallás története* (Debrecen, 1938).

⁴⁶ VARGA Zsigmond, „Előfizetési felhívás”, *Debreceni Protestáns Lap* 52, 16. sz. (1932), 118.

heti... A keresztyén vallással harmonikus összeműködésben így nyer állandó értéket és így dicsőül meg az emberi kultúra.⁴⁷

Vallástörténeti kompendiuma hosszú távú hatását jelzi, hogy közvetlen tanszéki utódja, Pákozdy László Márton, illetve az ő munkatársai ezt szintén tankönyvként hasznosították. Ennek nyomán évtizedekkel később elkészült egy kivonatos, az egyetemi tanulmányokhoz könnyebben hasznosítható változata.⁴⁸ Még később, 1994-ben a bibliai vallástörténet újszövetségi részének szánt *Az őskeresztyénség világa, élete és hőskora* című kéziratának egy része is megjelent nyomtatásban.⁴⁹ Legújabbán az általános vallástörténet előszavában, a vallástörténet oktatásának a teológusképzésben betöltött elvi és módszertani szempontjairól megfogalmazott unikális nézeteit ismertette és gondolta újra Hodossy-Takács Előd.⁵⁰

Egyetemi oktatói tevékenységének számos további írott emléke is fennmaradt.⁵¹ Tanári működése eredményeire mutatnak rá tanítványai visszaemlékezései. Ezek szerint tárgyait nagy hévvel, magával ragadó módon adta elő. Imponáló volt számukra,

⁴⁷ VARGA, *Általános vallástörténet... 1.*, 83.

⁴⁸ PÁVICH Zsuzsanna, *Általános vallástörténet 1–2–3: Egyetemi jegyzet* (Budapest, 1971).

⁴⁹ VARGA Zsigmond, *Az őskeresztyénség világa, élete és hőskora* (Debrecen, 1953). [Autografált gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban MS 93/2 jelzet alatt.] Az I–II. része nyomtatásban is megjelent a *Debreceni Református Theológiai Akadémia Bibliai Theológiai és Vallástörténeti Tanulmányi Füzetei* III. számaként (Debrecen, 1994).

⁵⁰ HODOSSY-TAKÁCS Előd, A vallástörténet oktatásának helye a keresztyén teológiai képzésben: Varga Zsigmond gondolatainak érvényre juttatása napjainkban, in *Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem évkönyve a 471. tanévről. 2008/2009.* szerk. BARÁTH Béla Levente és GONDA S. László (Debrecen: DRHE, 2010), 67–73.; Uő., A vallástörténet és bibliai teológia tanszéke, in PÁKOZDY László Márton, *Szövetség és hűség: Tanulmányok* (Budapest, 2010). 10–13.

⁵¹ Tudományos szakterületéhez szorosabban kötődő további közleményei ebből a korszakból vö. VARGA Zsigmond, „A διύδημα és στέφανος használata az Újtestamentumban”, *Theológiai Szemle* 2, 3–6 (1926), 924–930, Uő., „Lencz Géza Máté evangéliumának fordítása”, *Lelkészegyesület* 22, 2. sz. (1928), 11–12.; Uő., „Dávid Antal: Babel és Assur”, *Protestáns Szemle* 37, 2. sz. (1928), 127–129.; Uő., „Mester János: Kelet nagy gondolkodói”, *Protestáns Szemle* 37, 4. sz. (1928), 264–266.; Uő., „Farkas Pál: A buddhizmus etikája a negyedik nemes igazság alapján, Vallástörténeti tanulmány, Debrecen, 1932”, *Theológiai Szemle* 8, 2–6. sz. (1932), 533–534.; Uő., *Megszólal a múlt. Egy könyv margójára. A „Debrecen” kelet-magyarországi napló ismertetése* (Debrecen, 1934); Uő., *Véleményes jelentés Zsüros József magántanári habilitatio iránt benyújtott kérelméhez mellékelte tudományos munkálatairól* (Debrecen, 1935); Uő., *Mi az igazság?*

Egyetemi előadásait több kéziratban ránk maradt jegyzet is megőrökíti: *Vallástörténeti jegyzetek I–VI.* Debrecen, 1926–1930. 933p., kéziratok füzetek a TtREK-ban R 2682 jelzet alatt. *Ószövetségi exegézis.* 1927/28. 2. félév magyarázatai után jegyezte SZENTJÓBY SZABÓ Zoltán (Debrecen, 1928) [sokszorosított]; *Újszövetségi exegézis.* 1927/28. 2. félév magyarázatai után jegyezte SZENTJÓBY SZABÓ Zoltán (Debrecen, 1928); *Ószövetségi exegézis.* 1928/29. I. félév magyarázatai után jegyezte PAPP Gábor (Debrecen, 1928). [sokszorosított] (a Debreceni Egyetemi Könyvtárban 2-5456 jelzet alatt); *Újszövetségi exegézis.* 1928/29. I. félév magyarázatai után jegyezte PAPP Gábor (Debrecen, 1928), [sokszorosított] (a Debreceni Egyetemi Könyvtárban 2-5456 jelzet alatt.); *Fejezetek az egyiptológia köréből, Debrecen, 1943,* kéziratok füzet a TtREK-ban R 2683 jelzet alatt. – Egyik visszaemlékezése szerint egyetemi oktatómunkája során a vallástörténeti tanszék tárgyai mellett rendszeresen adott elő sumerológiát és assziriológiát is. Vö. VARGA Zsigmond, *Az őskeresztyénség világa... 3.*

hogy a könyvtárra menő szakirodalmat könyveiben és előadásiban nemcsak elsorolta és ismertette, de a könyvek mindegyikével szemben értékelően állást is foglalt. Az általa közvetített tudásanyag, a biblikus teológián túl, módszereit tekintve is megtermékenyítő hatással volt rájuk. Kimutathatóan formálta olyan elismert tudományos munkásságot kifejtő diákjai szemléletmódját, mint Pákozdy László Márton, Csikesz Tibor, Vasady Béla, Pap László, Bucsay Mihály.⁵² Utóbbi például a következő sorokkal tisztelt emléke előtt: „*Azt tanultam tőle, hogy nem szabad elveszni a részletkérdések valamelyikében, hanem a tudományág egész körét át kell fogni. Példát adott valamennyiünknek arra, hogy az egészséges tudományos munka egyszer a türelmes részletkutatás, másszor a globális összefoglalás és kiértékelés egymást váltogató lépésein át halad előre.*”⁵³

A halála előtti másfél évtized tehertételei (1944–1956)

Élete derekán súlyos tehertételt jelentett egy idegsorvadással járó betegség elhatalmasodása. Ennek következtében végtagjai lassan, fokozatosan bénultak le és veszítette el beszélőképességét. A kór idővel teljesen ellehetetlenítette munkahelyi kötelezettségei ellátását. 1942. november 26-án előbb könyvtárigazgatói tisztről volt kénytelen lemondani, majd 58 éves korában, 1944. január 1-jétől professzori állásából is kérte nyugdíjazását.⁵⁴

A II. világháború utolsó időszaka további megrázó veszteségek sorozatát hozta magával Varga Zsigmond számára. Házát bombatámadás érte, majd Debrecen katonai megszállása idején megmaradt bútorait széthordták, levelezését elégették, könyveit kidobálták a sárba. A legnagyobb traumát azonban fiának eltűnése jelentette. Ifj. dr. Varga Zsigmond 1944-ben a bécsi egyetem protestáns teológiai fakultásának ösztöndíjas hallgatója és a bécsi református magyarok megbízott lelképásztora volt. A Varga-család, a háború végi viszonyok miatt, csak hosszú hónapok elteltével értesült halála tényéről és a vele történtek néhány részletéről. Arról, hogy Zsigmondot 1944. október 18-án elfogták és internálták. A bécsi vizsgálati fogság után a mauthauseni, majd a guseni kényszermunka táborba hurcolták, ahol 1945 márciusának első napjaiban életét veszítette. A nyugalmazott professzornak majd csak további, évekig tartó kutatással sikerült a fiával történt tragikus események számos további részletére fényt derítenie.⁵⁵

⁵² BUCSAY Mihály, „Varga Zsigmond (1886–1956)”, *Református Egyház* 8, 10. sz. (1956), 225–226.

⁵³ *Uo.*, 225.

⁵⁴ Varga Zsigmond erdélyi egyházi elismertségét jól érzékelteti, hogy a nyugdíjba vonulását megörökítő debreceni teológiai kari jegyzőkönyv kivonatát megjelentette a Református Szemle. „Dr. Varga Zsigmond nyugalomba vonulása”, *Református Szemle* 37, 9. sz. (1944)/9, 141–142.

⁵⁵ VARGA Zsigmond, *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. Dr. Varga Zsigmond okleveles lelkész emlékezete* (Debrecen, 1949).

A Rákosi-diktatúra időszakában megmaradt vagyonát is államosították, egy ideig még nyugdíját is megvonták tőle. 1952. február 24-én keltezett, leányának írt levelében ezekről így számolt be: „*Krónikaszerűleg írom le az utolsó napok eseményeit, úgyamint ránk zúdultak. A Szabad Nép febr. 19. sz. hozta az Elnöki Tanács »egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről« sz. rendelkezést. Azonnal láttam, hogy ez reánk is vonatkozik. Mivel 3 napos bej. idő volt előírva, bejelentettem a Komlóssy út 50 sz. házunkat. Másnap már jött is a hivatalos bizottság, és átvette a házat. [a ház egy részének ingóságaival együtt] Még fel sem ocsúdtunk e szomorú meglepetésből, amikor febr. 23-án megjött a hiv. értesítés, hogy 1952. márc. 1.-től a nyugdíjam megszűnt. Folyósítását megszüntették. [...] Természetesen fellebbeztünk. Úgyhogy [...] a legsúlyosabb megpróbáltatásoknak nézünk elibe. Sem szántóföld, sem ház, sem nyugdíj nincs. Így állunk. Már semmi értékem nincs, amit pénzzé tudnék tenni, de vigasztalódom Ézs. 40,27 kv. Lk 9,58 szavaival és a 90. zsoltár örök igaz tartalmával. [...] hívő lélekkel viseljük a ránk szakadt súlyos pörölycsapásokat és senkit sem okolunk érte, és semmit sem zúgolódunk. Legföljebb önmagunkat hibáztatjuk, kik az égi örök kincsek helyett nyomorult földi eszközökbe vetettük reményeinket. [...] Milyen kegyelmes volt az Úristen bátyádhhoz, hogy ő mindezeket nem élte meg. Megszakadt volna a szíve szegénykének! ...*”⁵⁶ Ilyen körülmények ellenére, a háború utáni évtizedben is kitartóan folytatta tudományos munkáját. A szájhagyomány útján megőrzött történet szerint: „*amikor beszélni már nem tudott, és csak egyik karja mozgott valamennyire, egy ujjal gépelve még mindig dolgozott*”.⁵⁷ Ez a rendkívüli erőfeszítés kellett ahhoz, hogy 1953-ban be tudja fejezni a bibliai vallástörténet újszövetségi részének szánt *Az őskeresztység világa, élete és hőskora* című művét,⁵⁸ majd 1956-ban, nem sokkal halála előtt *Az ősmagyar mitológia szumir és ural-altai örökségét*.⁵⁹

70. születésnapja alkalmából számos tanítványa és szolgatársa kereste fel, a Debreceni Református Theológiai Akadémia tanári kara pedig testületi határozattal köszöntötte fel. Ezen jeles alkalom kapcsán Pákozdy László Márton az országos egyházi hetilapban méltató cikket közölt róla.⁶⁰ Az őt útnak indító erdélyi reformátusság hivatalos lapja szintén megemlékezett erről a születésnapjáról.⁶¹ Pár számmal később szintén mindkét lap nekrológját is közölte.⁶² Varga Zsigmond 1956. április 18-án hunyt el.

⁵⁶ Az idézet forrása, a levél szövegének első közlési helye: HODOSSY-TAKÁCS Előd, „Id. dr. Varga Zsigmond professzor, mint fia emlékének első ápolója”, *Református Tiszántúl* 22, 1. sz. (2014), 14.

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ VARGA Zsigmond, *Az őskeresztység világa, élete és hőskora* (Debrecen, 1953, [Autografált gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban MS 93/2 jelzet alatt.]).

⁵⁹ VARGA Zsigmond, *Az ősmagyar mitológia szumir és ural-altaji öröksége*. Debrecen, 1956. 295p. [Gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban, MS 93/1 jelzet alatt.]

⁶⁰ PÁKOZDY László Márton, „Varga Zsigmond 70 éves”, *Az Út* 9, 10. sz. (1956), 4.

⁶¹ Lásd a Református Szemle hasábjain közölt rövid tudósítást. *Református Szemle* 49, 8. sz. (1956), 274.

⁶² PÁKOZDY László Márton, „Varga Zsigmond (1886–1956)”, *Az Út* 9, 18. sz. (1956), 3.; NAGY Géza, „Varga Zsigmond”, *Református Szemle* 49, 9. sz. (1956), 303–305.

Exkurzus: Fia mártírhalála kapcsán kiadott emlékfüzete és ennek hatásai

A rendelkezésemre álló információk szerint elsőként, 1945. július 10-én a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlése, Révész Imre püspök jelentése alapján emlékezett meg nyilvánosan ifj. dr. Varga Zsigmond internálásáról és haláláról. Már ekkor kinyilvánították, hogy „*mihelyt ifj. Varga Zsigmond földi élete végének körülményeiről részletesebb értesülései lesznek és egyéb tekintetben is lehetőséget talál rá, emlékezetének megőrkítéséről méltóképpen fog gondoskodni.*”⁶³ A tehetséges fiatal debreceni református lelképásztor haláláról szóló híreket hivatalos úton beszerzett információk alapján, majd csak 1946 áprilisában tudták megerősíteni, mint arról a debreceni lapok gyászrovatai is tanúskodnak.⁶⁴

Ezeket a híradásokat három évvel később 1949-ben követte id. dr. Varga Zsigmond *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. dr. Varga Zsigmond okleveles református lelkész emlékezete* címmel, önálló füzetben 22 oldalon megjelentetett emlékfüzete. Ebben a baráti-ismerősi körnek szánt, – kis példányszámban, a szerző magánkiadásában megjelentetett – kiadványban, fia emlékének megőrzése céljával részletesen ismertette élet-történetét, rövid szemelvényeket közölt írásaiból, leveleiből és a vele kapcsolatos kortárs beszámolókból.⁶⁵ Az emlékfüzet tartalmi felosztása a következő: *a)* Hazai iskolázatása, *b)* Szénior korában, *c)* Tanuló és emberi jelleme, *d)* Külföldi tanulmányúton, *e)* Ahogy Svájcot megismerte, *f)* Az internálótáborban, *g)* A megdicsőítő halál.

A kiadvány címlapja pontosabban így határozza meg a nyomtatvány eredeti célközönségét: „*Halála 4. évfordulóján fájdalmas visszaemlékezésül azoknak, akiket szeretett és akik őt szeretették.*”⁶⁶ A füzet szélesebb érdeklődői kör számára sokáig csak nehezen, vagy egyáltalán nem volt elérhető. Id. Varga Zsigmond tudatos törekvése nyomán ez az írás nem maradt meg egy általános, szubjektív visszaemlékezés szintjén, mert az elhunyt utolsó éveivel és halálával kapcsolatban általa és családtagjai által éveken keresztül folytatott szisztematikus adatgyűjtő munka eredményeit is pontosan dokumentálta. Nem csoda, ha az utóbb megírt hosszabb-rövidebb lélegzetvételű visszaemlékezések kezdettől fogva erre a kiadványra épültek.⁶⁷ Az elmúlt évtizedek megemlékezéseit atol-

⁶³ A hitelesített jegyzőkönyvi kivonat teljes szövegét közli *Egyháztörténeti források a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban a II. világháború végén* szerk. KORMOS László (Debrecen, 1994), 211–212.

⁶⁴ Lásd név nélkül: „Ifj. Dr. Varga Zsigmond: Egy magyar református lelkész vértanú halála”, *Debreceni Protestáns Lap* 66, 5. sz. (1946), 16.

⁶⁵ Id. dr. VARGA Zsigmond, *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. Dr. Varga Zsigmond okleveles református lelkész emlékezete, Életrajzi kerete, foglalata* (Debrecen, 1949), 22p. – Az apa emellett a fentebb említett, sokáig kéziratban maradt újszövetségi bibliateológiai munkájának előszavában is megőrkítette fia emlékét.

⁶⁶ Az emlékfüzet összeállítása kapcsán a hozzátartozók által összegyűjtött hivatalos iratokat, személyes dokumentumokat, hiteles szemtanúk beszámolóit és személyes visszaemlékezéseket tartalmazó dokumentumok gyűjteményt id. Varga Zsigmond a Nagykönyvtár kézírattárában helyezte el.

⁶⁷ Ezek között lehet megemlítenem az 1964-ben a Református Egyház hasábjain Bottyán János által közölt megemlékezést lásd BOTTYÁN János, „Ifj. dr. Varga Zsigmond”, *Református Egyház* 7, 5 sz. (1964), 112–114.

vasva, az a benyomásunk támadhat, hogy évtizedek múltával, a személyes tapasztalatok hiánya miatt egyre inkább megfogja az olvasókat a szöveg írója által dokumentált sok apró életszerű részlet, és a fia tragikus sorsának Istenben elrejtett mélységeit kutató apa személyes indíttatása.

Fontosnak tartom, hogy a szöveg kései utóéletéről is megemlékezzek, hiszen majd három és fél évtizedig tartó meglehetősen általános hallgatás után erősödtek fel a mártír teológusra emlékeztető hangok. Ebben a folyamatban fontos eseményt jelentett 1980. november 26-án, a bécsi egyetemen a nemzetközi antifasiszta naphoz kapcsolódóan Albert Stein, a protestáns teológiai fakultás egyházjog professzora által tartott előadás ifj. Varga Zsigmondról. Ennek a megemlékezésnek az érdekessége, hogy a professzor korábban Nyugat-Németországban több koncentrációs perben is bíraskodott, tehát jogászai praxisának tükrében kutatta fel és értékelt újra a vele kapcsolatos legapróbb feljegyzéseket is. Az ekkor tartott megemlékezés során a bécsi teológiai fakultás, – immár Stein kutatásai alapján is megerősítve – emlékezett egykori hallgatója vértanúságára. A fakultás területén ekkor került ünnepélyesen elhelyezésre ifj. dr. Varga Zsigmond ma is jelen lévő portréfotója.

1981-ben az egyháztörténész Peter Karner gondozásában az előző évi előadás szövegét, további dokumentumok kíséretében önálló kiadványként jelentették meg.⁶⁸ Az emlékbeszéd megörökíti, hogy, hogy Stein felhasználta az id. Varga Zsigmond emlékfüzetnek egy Gyenge Imre szuperintendens által készített, kéziratos fordítását. Érdekességként említhető meg, hogy az egyébként teljesen német nyelvű kiadvány mellékletében fotómásolatban, magyarul újra közölve lett az 1949-es füzet is. A Theologiai Szemleben Stein előadása magyar fordításban is megjelent.⁶⁹ Erdélyben a Református Szemle olvasói ugyanekkor, a bécsi megemlékezés kapcsán olvashattak először ifj. dr. Varga Zsigmond mártírünneméről. Tőkés István a Reformiertes Kirchenblatt hasábjain 1981-ben közölt tanulmány alapján készítette el megemlékezését.⁷⁰

1995-ben ifj. dr. Varga Zsigmond egykori debreceni teológustársa, Költő Gyula a Református Egyházban közölt megemlékezésében javaslatot tett arra, hogy Varga Zsigmond halála napját, március 5-ét egyházunknak a XX. századi magyar református mártírok emléknapjává kellene nyilvánítania.⁷¹ Ez a kezdeményezés tudtommal azóta sem talált visszhangra.

Az Ausztriai Helvét Hitvallású Evangélikus Egyház 1997. november 18-án német és magyar kétnyelvű márvány emléktáblát állíttatott a Mauthausen-Gusen-i koncent-

⁶⁸ Albert STEIN, *Pfarrer Varga Zsigmond: Märtyrer des Fasizmus* [Gedenkrede anlässlich des Tages der antifaschistischen Universität 26. November 1980 in der Evangelisch-Theologischen Fakultät] (Wien: Peter Karner), 1981.

⁶⁹ Albert STEIN, „Ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete”, *Theologiai Szemle ú. f.* 24, 2. sz. (1981), 100–103. [A bécsi egyházjogprofesszor emlékbeszéde Fükő Dezső fordításában magyarul.]

⁷⁰ Tőkés István, „Dr. Varga Zsigmond református lelkipásztor”, *Református Szemle* 74, 4. sz. (1981), 258–261.

⁷¹ Költő Gyula, „Ifj. Dr. Varga Zsigmond (1919–1945)”, *Református Egyház* 4. sz. (1995), 95–96.

rációstábor krematóriumának falán. A megemlékezést, melyen a Magyarországi Református Egyházat Kocsis Elemér tiszántúli nyugalmazott püspök képviselte, a zsinat is határozatban örökítette meg.⁷² Az ekkor készült beszámolókból értesülünk arról, hogy az ausztriai reformátusok Peter Karner szuperintendens és Németh Balázs lelkipásztor szervezésében már évekkel az emléktábla állítása előtt is rendszeresen tartottak megemlékezéseket a guseni koncentrációs tábornál kialakított emlékhelyen. Ennek az emléktábla állításnak a kapcsán Peter Karner megjelentett egy kis a német nyelvű prospektust ifj. dr. Varga Zsigmond személyéről és sorsáról. Ennek az ausztriai eseménynek a kapcsán a Református Szemlében is megjelent egy újabb tanulmány ifj. dr. Varga Zsigmondról.⁷³

Ilyen előzmények után került sor arra, hogy halálának 60. évfordulója alkalmából a Debreceni Református Hittudományi Egyetem a 2004/05. tanévet ifj. dr. Varga Zsigmond emlékévként nyilvánította. A tanév során többféle módon is igyekeztek kiemelni a feledés homályából a mindössze 26 esztendőit élt lelkipásztort. A 2004 őszi Berekfürdőn tartott teológiai csendes napokon indult a megemlékezés-sorozat előadással, majd az évnyitó rektori beszéd hirdette meg az emlékévet. November közepétől a Kollégium Oratóriumának bejárata mellett meg lehetett tekinteni az ifj. dr. Varga Zsigmond életét bemutató kamara kiállítást.

A Tiszántúli Református Egyházkerület 1945. évi közgyűlési határozatának megvalósítása érdekében a DRHE gyűjtést szervezett, hogy a teológia egykori széniora, kiváló hallgatója a Kollégiumban is méltó emléket kapjon. Az ősz során többször hirdettek meg perselyes adakozást erre a célra. A Debreceni Református Kollégium Igazgatótanácsa pedig 2005 januári ülésén jóváhagyta, hogy Györfi Lajos szobrászművész készítse el a domborművet. Az Igazgatótanács arról is döntött, hogy a dombormű leleplezése 2005. május 21-én a Kollégiumi Baráti Kör éves találkozóján emlékünnepséggel keretében történt meg.

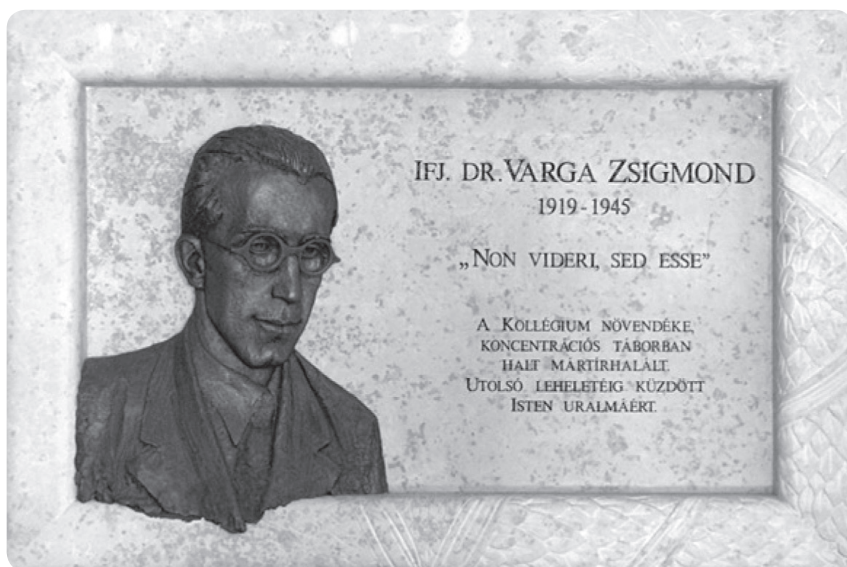
A Debreceni Lelkészképzésért Alapítvány Kuratóriuma úgy döntött, hogy ifj. dr. Varga Zsigmondnak a teológus Közlönyben megjelent és kéziratban maradt írásából megjelentet egy válogatást *Non videri, sed esse* címmel.⁷⁴ A Fekete Károly szerkesztésében megjelent kötet célja az volt, hogy ne csupán bölcsészdoktori disszertációja legyen elérhető, hanem terjedjenek azon gondolatai is, amelyeket a gyülekezeti közösség megélésével kapcsolatban írt, aztán kerüljenek nyilvánosságra olyan dokumentumok is, amelyek gazdag életrajzi adalékkal szolgálnak életéhez, valamint legyenek olvashatók életes igehirdetési is. A 60. évforduló további eseménye volt, hogy a Debreceni Zsidó

⁷² Kocsis Elemér guseni emléktábla avatásáról és ifj. dr. Varga Zsigmond életéről írt munkáját vö.: „Emléktábla Ausztriában ifj. dr. Varga Zsigmond tiszteletére”, *Református Tiszántúl* 5, 4. sz. (1997), 2–4.

⁷³ Kocsis Elemér, „Ifj. dr. Varga Zsigmond, a vértanú lelkipásztor”, *Református Szemle* 94, 2. sz. (1998), 103–106.

⁷⁴ VARGA Zsigmond, *Non videri, sed esse: válogatott írások* (Debrecen, 2005). Az egyetemi emlékévként eseményeiről írt beszámolót lásd „Non videri, sed esse! ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete, szerk. FEKETE Károly, Debrecen, 2005”, *Református Egyház* 57, 11. sz. (2005), 255–257.

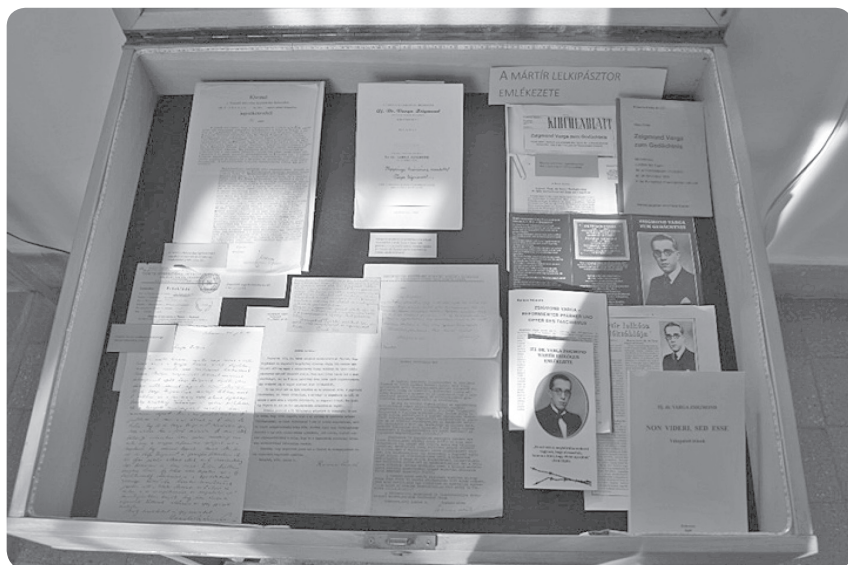
Emléktábla a Debreceni Református Kollégiumban, amelyet ifj. dr. Varga Zsigmond halálának 60. évfordulóján, 2005 tavaszán lepleztek le. A dombormű Györfi Lajos szobrászművész alkotása, felirata az apa emlékfüzeté által megörökített jelmondatot is tartalmazza: „Non videri, sed esse”

Hitközség és Határon túli Testvérközösségei VII. tanácskozásán ifj. dr. Varga Zsigmondot Poszthumusz Tolerancia-díjban részesítették.

2005-ben a bécs-belvárosi református templomban szintén sor került egy márvány emléktábla átadására, mely több második világháborús áldozat mellett ifj. dr. Varga Zsigmondról is megemlékezett.⁷⁵

2014-ben újabb megemlékezés sorozatra került sor a debreceni hittudományi egyetemen, ennek kapcsán konferencia, kiállítás és utazó szeminárium szervezése és film készítésre mellett megvalósításra került id. dr. Varga Zsigmond emlékfüzetének digitalizálása és CD-n történő sokszorosítása is.

⁷⁵ Legutóbb német nyelven NÉMETH Balázs publikált róla írást. NÉMETH Balázs, „Zsigmond Varga – reformierter Pfarrer und Opfer des Faschismus”, *Kritisches Christentum. Beiträge zu Kirche und Gesellschaft* Januar–Februar (2010), 29–32.

*Id. dr. Varga Zsigmond emlékfüzete és az ennek hatására írt megemlékezések gyűjteménye.
Tárló fotó a szerző által a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen rendezett
2014. évi kiállításról*